

Αρκούδες, άλογα, αστερισμοί και λέξεις

Από τον ΒΑΓΓΕΛΗ Δ. ΠΑΝΤΑΖΗ

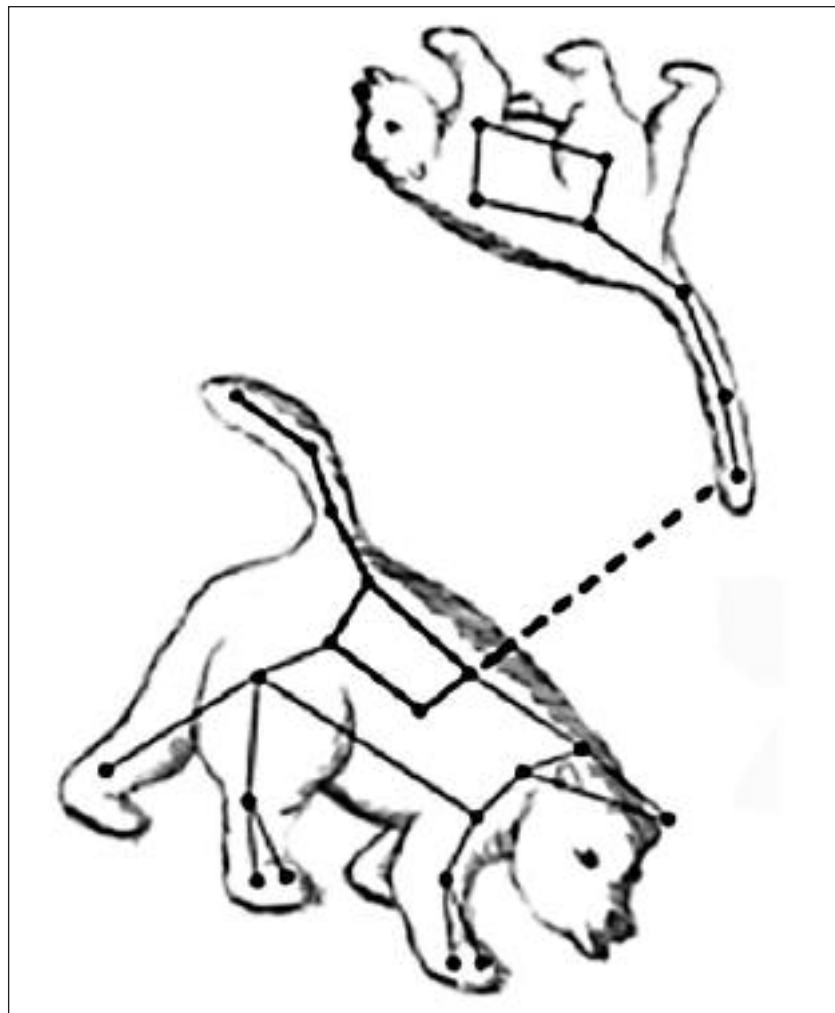
Ο άνθρωπος προσλαμβάνει τον κόσμο με το δίκτυ των λέξεων, το οποίο όμως δεν το χειρίζεται μόνον ως εξωτερική προέκταση-εργαλείο. Ζει ο ίδιος μέσα του, συχνά τυλίγεται σ' αυτό και ενίοτε καταλήγει παίγνιο του δικού του λόγου. Τα ακούσια λογοπαίγνια εμφανίζονται πιο πυκνά στην ενδιάμεση ζώνη ανταλλαγής προϊόντων, λέξεων και ιδεών, όπου οι αλλόγλωσσοι συνομιλητές λαοί βρίσκονται συχνά «χαμένοι στη μετάφραση». Είναι αναπόφευκτο τότε κάποιες από τις νέες γι' αυτούς ξένες λέξεις να συμφύρονται με ομόηχες αλλά νοηματικά άσχετες δικές τους, υπό την συνειρμική επίρροια της ομοηχίας να υφίστανται μετάλλαξη του αρχικού τους νοήματος, να ριζώνουν με το μεταλλαγμένο νόημα, και τέλος να γεννοβολούν πρωτόφαντες οικογένειες λέξεων. Ο ρόλος των τερατογενέσεων αυτού του είδους στην εξέλιξη των λεξιλογίων είναι εξαιρετικά σημαντικός, αν και όχι όσο θα του άξιζε αναγνωρισμένος.

Στο παρόν κείμενο θα εξετάσουμε εν συντομία δύο τέτοιες περιπτώσεις, σχετικές με τις ονομασίες των αστερισμών. Η πρώτη είναι μάλλον απλή, η δεύτερη όμως, στην οποία εμπλέκεται ιδιαίτερα και ο Όμηρος, αρκετά πιο περίπλοκη.

i. Από χωράφι...άλογο!

Ο Πήγασος ήταν το φτερωτό άλογο της ελληνικής μυθολογίας. Ο «αστερισμός του Πηγάσου» όμως, δεν έχει καμιά ομοιότητα με άλογο, πολύ περισσότερο μάλιστα με φτερωτό. Οι νοητές γραμμές που ενώνουν τα τέσσερα αστέρια του όχι μόνο δεν αφήνουν περιθώρια για φτερά αλλ' ούτε καν για κεφαλή αλόγου, καθώς σχηματίζουν ένα απλό τετράγωνο με ίσες παράλληλες πλευρές.¹ Από πού κι ως πού, άραγε, οι αρχαίοι Έλληνες είδαν σ' αυτό το απέρριτο γεωμετρικό σχήμα την πλουμιστή εικόνα ενός φτερωτού αλόγου;

Την απάντηση θα τη βρει κανείς στην *Ανατολική πλαγιά του Ελικώνα* του μεγάλου ελληνιστή και ανατολιστή φιλόλογου Martin West.² Και είναι συναρπαστικά απλή: πρόκειται για αποτέλεσμα μεταφραστικού λάθους, προέκυψε από τον συμψημισμό μιας ακκαδικής λέξης με μία εντελώς άσχετη ομόηχη της ελληνική. Η ακκαδική, μία γλώσσα κατά βάση σημιακή αλλά διαποτισμένη από το σουμεριακό λεξιλόγιο, ήταν η γλώσσα της διεθνούς επικοινωνίας στην Εγγύς Ανατολή της Εποχής του Χαλκού. Σ' αυτή, λοιπόν, την *lingua franca* της 2^{ης} π.Χ. χιλιετίας, το τετράγωνο αγροτεμάχιο ονομαζόταν *ikú* - με τον τρόπο που στη νεοελληνική επικράτησε να λέμε «τετράγωνο» την βασική πολεοδομική μονάδα. Και

Ζωγραφική «ανάπλαση» των αστερισμών της Μικρής και της Μεγάλης Άρκτου.

επειδή ο αστερισμός του Πηγάσου σχημάτιζε ένα τέλειο τετράγωνο, οι ανατολίτες χρήστες της ακκαδικής τον ονομάτισαν και αυτόν *ikú*, δηλαδή «αγροτεμάχιο».³ Όταν όμως οι ελλαδίτες της Εποχής του Χαλκού άκουσαν και πήραν απ' αυτούς την ονομασία του αστερισμού, ήταν φυσικό να την εκλάβουν ως *ikwo*,⁴ την ηχητικά πλησιέστερη δική τους λέξη, η οποία όμως σήμαινε *ίππος*. Με τον τρόπο αυτόν το «χωράφι του ουρανού» έγινε άλογο! Και βέβαια, ένα άλογο ψηλά στον ουρανό ήταν επόμενο να ταυτιστεί με τον φτερωτό ίππο της μυθολογίας Πήγασο και να πάρει από αυτόν το τελικό όνομά του.

ii. Άρκτος, Άμαξα, Έλικη

Άρκτος είναι η συνηθέστερη από τις τρεις ονομασίες που έδιναν οι αρχαίοι Έλληνες στον αστρικό σχηματισμό του βορείου πόλου, που σήμερα ονομάζουμε Μεγάλη Άρκτο.⁵ (Η σχεδόν πανομοιότυπη Μικρή Άρκτος είχε γι' αυτούς μικρότερη σημασία, προφανώς γιατί τ' αστέρια της ήταν πιο θαμπά, και πάντως είχε άλλο όνομα: Κυνόσουρα). Οι άλλες δύο ονομασίες της Άρ-

κτου ήταν *Άμαξα*, που μαρτυρείται και αυτή ήδη στα ομηρικά έπη,⁶ και *Έλικη*, που διαδίδεται στους ελληνιστικούς χρόνους -θα μας απασχολήσουν κι αυτές πιο κάτω.

Ο αστερισμός της Άρκτου σχηματίζεται από επτά αστέρια. Η προσθήκη μερικών ακόμη κοντινών σ' αυτά γίνεται (όπως στην περίπτωση της εικόνας που παραθέτουμε, καθώς και στην περίπτωση του αστερισμού του Πηγάσου) προκειμένου να καταλήξουμε σε κάποιο σχήμα πιο κοντινό στο πραγματικό περίγραμμα του ομώνυμου ζώου. Πατί, λοιπόν, να δώσουν οι Έλληνες στον συγκεκριμένο αστερισμό το όνομα ενός ζώου που, πρώτον, δεν ταιριάζει στο περίγραμμά του, και, δεύτερον, δεν είναι καν από τα πλέον συνήθη ή χαρακτηριστικά ζώα της ελλαδικής πανίδας; Το ότι και οι Ινδοί έδιναν το όνομα του ίδιου ζώου στον ίδιο αστερισμό, φαινόταν να προδίδει την απάντηση: ήταν μια κληρονομιά που έφεραν οι κοινοί πρόγονοί μας Ινδοευρωπαίοι από την βορινή τους κοιτίδα, όπου αφθονούσαν οι αρκούδες, με τις οποίες ως κυνηγοί είχαν ιδιαίτερη εξοικείωση. Συμπέρασμα των ινδοευρωπαϊστών γλωσσολόγων: και την

ετυμολογία της λέξης θα έπρεπε να την αναζητήσουμε στις ινδοευρωπαϊκές γλωσσικές μας ρίζες.⁷

Εντούτοις, η φαινομενικώς πειστικότερη αυτή υπόθεση οδηγείται σε πλήρη κατάρρευση υπό το βάρος των ιστορικών μαρτυριών: οι ίδιοι οι κάτοικοι του ευρασιατικού Βορρά, πριν υιοθετήσουν (μέσω των Ρωμαίων) την ελληνική ονομασία του αστερισμού, δεν τον παρομοίαζαν με αρκούδα αλλά με κάρο και του έδιναν την αντίστοιχη στις δικές τους γλώσσες ονομασία.⁸ Και το «χειρότερο»: οι Ινδιάνοι της βόρειας Αμερικής, που κανείς βεβαίως δεν θα τους χαρακτήριζε Ινδοευρωπαίους, έδιναν και αυτοί στον πολικό αστερισμό το όνομα που έδιναν και στην αρκούδα! Η συνήθης εξήγηση, πως είναι φυσικό οι Ινδιάνοι ως κυνηγοί να βλέπουν στον πιο σημαδιακό αστερισμό του βορείου πόλου την αρκούδα λόγω της ιδιαίτερης εξοικείωσής τους μαζί της, δεν φαίνεται πειστική, όταν ξέρουμε πως όλη τους η ζωή περιστρεφόταν γύρω από ένα άλλο ζώο που ήταν μάλιστα εξ ίσου ή και πιο επιβλητικό, τον βίσωνα.

Εξάλλου -κι αυτό δεν είναι πρόβλημα μόνο των Ινδιάνων- το περίγραμμα της Μεγάλης Άρκτου (όπως άλλωστε και της μικρής) καταλήγει σε μια μακριά ουρά, μιάμιση φορά μεγαλύτερη από το κυρίως σώμα, εντελώς αταίριαστη με την εκ φύσεως σχεδόν κολοβή αρκούδα.⁹ Κάποιαν άλλη εξήγηση, συνεπώς, θα πρέπει να 'χει το εντυπωσιακό δεδομένο, ότι τόσο διαφορετικοί και απόμακροι σε τόπο και χρόνο λαοί παρομοίαζαν τον αστερισμό με αρκούδα.

Ας αφήσουμε όμως για λίγο το θηρίο στην ησυχία του και ας δούμε την άλλη επίσημη ευρύτατα διαδεδομένη παρομοίωση των ίδιων πολικών αστερισμών με άμαξες. Εδώ η ομοιότητα είναι τόσο προφανής, ώστε να μη χρειάζεται ερμηνεία. Μία επισήμανση όμως είναι απαραίτητη: ότι η παρομοίωση αυτή προέκυψε *μετά* την επινόηση του κάρου και την ευρύτατη χρήση του. Είναι φυσικό, λοιπόν, οι αρκετά εξοικειωμένοι με τα ιππλάτα άρματα σύγχρονοι του Ομήρου να ονοματίζουν τον αστερισμό *Άμαξα*, γιατί όμως προ πάντων *Άρκτο*;

Την απάντηση στο ερώτημα αυτό ο ινδοευρωπαϊστής και ανατολιστής γλωσσολόγος Oswald Szemerényi πρότεινε να την αναζητήσουμε στην ακκαδική γλώσσα.¹⁰ Ο συγκεκριμένος αστερισμός στα ακκαδικά ονομαζόταν *eriq(q)u*,¹¹ λέξη που σήμαινε «άμαξα», πλην όμως στα αυτιά των ελλήνων δεν ηχούσε σαν την δική τους αντίστοιχη λέξη. Τι συνέβη, λοιπόν; Αυτό που συμβαίνει συχνά κατά την μεταφορά λέξεων από τη μια γλώσσα στην άλλη: το ακ-

Source Goethe-Museum Frankfurt am Main

Φαντασική ανάπλαση του αστερισμού του Πηγάσου, αλιευμένη από ιστοσελίδα τής Γ' Τάξης του 3ου Δημοτικού Σχολείου Μεγαλόπολης)

καδικό όνομα του αστερισμού *eriq(q)u* αυτομάτως ταυτίστηκε με την ηχητικά πιο κοντινή του στην ελληνική γλώσσα λέξη **ἄρκτος**. Ένα παρόμοιο ταξίδι της ακκαδικής λέξης από την Μεσοποταμία προς την Ινδία εξηγεί, κατά τον Szemerényi, την εκεί σύγχυση της με την ινδοευρωπαϊκή λέξη που σήμαινε «αρκούδα», την **r̥kta*, με αποτέλεσμα να προκύψει η σανσκριτική *r̥kṣāh*.

Εντούτοις, η λύση αυτή αφήνει αναπάντητο το άλλο ευρύτερο ερώτημα:¹² στην περίπτωση των Ινδιάνων της Αμερικής (οι οποίοι, σημειωτέον, δεν γνώριζαν την τροχοφόρο άμαξα) για ποιο λόγο ο αστερισμός να παρομοιάζεται με αρκούδα; Απορία που γεννά κάποιες περαιτέρω υποψίες: μήπως πίσω και από τις δύο τόσο διαφορετικές παραστάσεις του πολικού αστερισμού, ως άρματος και ως αρκούδας, κρύβεται κάποιο γενικότερο, και ως σύλληψη αρχαιότερο του άρματος, κοινό στοιχείο; Και εάν ναι, ποιο άραγε θα μπορούσε να είναι αυτό;

Για να βρούμε την απάντηση, έχω τη γνώμη πως πρέπει να πάμε πιο πίσω από την άμαξα, στο συστατικό της εκείνο που την κάνει κάτι πολύ περισσότερο από ένα κουβούκλιο, αυτό που της δίνει την λειτουργία της και που πιθανότατα της έχει δώσει κατά συνεκδοχήν το ίδιο της το όνομα: στον κύλινδρο ή στον τροχό. Ο τροχός στην Γραμμική Γραφή Β λεγόταν *a-to*, τουτέστιν **ἄρμον** (πληθ. **ἄρμοτα**). Το **ἄρμον**/τροχός, όντας το κυριότερο και χαρακτηριστικότερο μηχανικό στοιχείο της άμαξας, ήταν αυτό που έδωσε το όνομά του στο **ἄρμα**. Η διαδικασία αυτή είναι εύλογη και συνήθης - και σήμερα ακόμη στη γλώσσα της πιάτσας

χρησιμοποιούμε συχνά τις αντίστοιχες λέξεις κατά συνεκδοχή: λέμε, π.χ., «ρόδα έχεις;» ή «τιμόνι έχεις;» και εννοούμε, «έχεις όχημα;».¹³ Εικάζω ότι κατά παρόμοιο τρόπο η αρχική έννοια της ακκαδικής *eriqqu* θα πρέπει να ήταν «τροχός», και κατά συνεκδοχήν με τον καιρό κατέληξε να σημαίνει «άμαξα».

Τούτο σημαίνει πως η ονομασία *Eriqqu* ανάγεται σε μία αρχαιότερη εποχή, που γνώριζε την ρόδα (αρχικά ίσως υπό την μορφή κυλίνδρου, ήτοι κυλιόμενου κορμού δένδρου για μεταφορά ογκωδών λίθων),¹⁴ όχι όμως ακόμη την άμαξα. Μια εποχή κατά την οποία και η ακριβής «χαρτογράφηση» του ουρανού με τον διαχωρισμό επί μέρους μικρότερων αστερισμών δεν είχε και τόσο μεγάλη σημασία όση απέκτησε αργότερα. Περισσότερη σημασία θα είχε ασφαλώς τότε να ξεχωρίζουν και αντιστοιχίζονται ονοματίζονται τους αστερισμούς χονδρικά. Τα αστέρια, π.χ., που περιφέρονταν γύρω από τον βόρειο πόλο θα ήταν πιο φυσικό τότε να τα παρομοιάζουν συνολικά με έναν ουράνιο **κύλινδρο** ή με μία διάστικτη με άστρα κυλιόμενη **μπάλα**. Όταν με τον καιρό προέκυψε η άμαξα και πήρε το όνομά της από την λέξη που απέδιδε τον τροχό, αναζητήθηκε στην περιοχή τού ως τότε «αστερισμού του κυλίνδρου» ή «της μπάλας» η άμαξα, και φυσικά βρέθηκε, συμπτωματικά μάλιστα βρέθηκαν δύο άμαξες, μια μικρή και μια μεγάλη. Και έχει την σημασία του βέβαια, το ότι τα επτά βασικά αστέρια της Μεγάλης Ἀρκτου δεν πιάνουν έκταση του ουρανού μεγαλύτερη από τα αντιστοιχία της Μικρής, αλλά ως σύνολο διαγράφουν έναν μεγαλύ-

τερο εξωτερικό κύκλο, δηλαδή *αντιστοιχούν σε μεγαλύτερο τροχό*. Άρα η Μεγάλη Ἀρκτος αρχικά θα πρέπει να ήταν «ο Μεγάλος Κύλινδρος», «η Μεγάλη Μπάλα» ή «η Μεγάλη Ρόδα».

Μέχρις εδώ, θα πει κανείς, η σύνθεση φαίνεται λογική. Η αρκούδα του ουρανού όμως πώς προέκυψε, τουλάχιστον στους λαούς που δεν είχαν επαφή με την ακκαδική γλώσσα και που δεν χρησιμοποιούσαν ακόμη τον τροχό, όπως, π.χ., οι Ινδιάνοι; Την απάντηση νομίζω πως θα τη βρούμε στο κυλινδρικό σώμα του θηρίου και στον χαρακτηριστικό τρόπο που κινείται: η αρκούδα είναι το κατ' εξοχήν «στρουμπουλό» μεγάλο ζώο της στεριάς, το οποίο όταν κινείται δίνει την εικόνα κυλιόμενου κούτσουρου, κυλίνδρου ή μπάλας. Υποθέτω πως ένας τέτοιος συνειρμός ενέπνευσε στον Κίπλινγκ το όνομα Μπαλού για την αγαθή αρκούδα τού Μόγλη: το *Baloo* παραπέμπει στην αγγλική λέξη *balloon*, που σημαίνει «μπαλόνι». Η ομοιότητα της κινούμενης αρκούδας με κυλιόμενο κορμό ή περιστρεφόμενη μπάλα φαίνεται να λειτούργησε συνειρμικά και αυτόματα στην περίπτωση όλων εκείνων των λαών που μερικές φορές ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον ονομάτισαν στην δική τους γλώσσα «αρκούδα» τον περιστρεφόμενο αστερισμό του βόρειου πόλου.

Συμπερασματικά: ο τρόπος που κινούνται κυκλικά οι αστερισμοί του βόρειου πόλου θυμίζει τον κύλινδρο ή τη ρόδα από τον κόσμο των αντικειμένων και την αρκούδα από τον κόσμο των ζώων. Αυτό κατά τη γνώμη μου δίνει την εξήγηση της διπλής

ονομασίας, «ἄρκτος» και «άμαξα», που πέρασε από το σύνολο των αστεριών του πόλου στους δύο πανομοιότυπους πιο χαρακτηριστικούς σχηματισμούς τους.

Στους ελληνιστικούς χρόνους αρχίζει να επικρατεί μία άλλη ονομασία του ίδιου αστερισμού: **Ἐλίκη** ή **Ἐλιξ**. Κατά την άποψη του Szemerényi, όσοι αποπειρώνται να εξηγήσουν την ονομασία αυτή από την ελικοειδή κίνησή του ματαιοπονούν. Πιο πειστική τού φαίνεται η υπόθεση πως πρόκειται για μία ακόμη εισαγωγή του ακκαδικού όρου *eriq(q)u* και προσαρμογή του στις αντίστοιχες ελληνικές λέξεις, με μετατροπή του υγρού φθόγγου από **ρ** σε **λ**. Πριν επισημάνουμε τα αδύνατα σημεία της υπόθεσής του, προς ενίσχυση της θα μπορούσαμε να προσεπικαλεστούμε α) το γεγονός ότι στους ελληνιστικούς χρόνους επισυμβαίνει μία ευρύτατη όσμωση της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας με αυτές της Εγγύς Ανατολής, η οποία αυξάνει τις πιθανότητες ενός τέτοιου λεξικολογικού δανεισμού, και β) το ότι η εναλλαγή των υγρών συμφώνων ήταν συχνό φαινόμενο στα πλαίσια της ίδιας της ελληνικής γλώσσας, γιατί όχι συνεπώς και σε περιπτώσεις εξελληνισμού ξένων λέξεων;

Εντούτοις, η ανάλυση που επιχειρήθηκε πιο πάνω κάνει, νομίζω, περισσότερο πειστική μία άλλη εκδοχή: πως τόσο η ακκαδική λέξη *eriq(q)u* όσο και οι ομόηχες ελληνικές **Ἐλίκη** και **Ἐλιξ** προέρχονται από ένα κοινό και για τις δύο γλώσσες αρχαιότατο λεξικολογικό υπόστρωμα που αναφερόταν στον κύλινδρο, στην μπάλα και στον τροχό, καθώς και στην περιστροφική τους κίνηση. Στην ίδια οικογένεια μάλιστα θα πρέπει λογικά να εντάξουμε έναν ακόμη ευρύτερο κύκλο συγγενών λέξεων.

Αποφασιστική βαρύτητα στην υπόθεση αυτή νομίζω πως προσδίδει η παρουσία στις μυκηναϊκές πινακίδες της λέξης **e-ri-ka**, η οποία μάλιστα σχετίζεται με τροχούς και ειδικότερα με την κυκλική στεφάνη τους.¹⁵ Οι ειδικοί στη γραφή των πινακίδων, την γραμμική Β, εικάζουν πως η λέξη αυτή αναφέρεται στην ιτιά, από τις ευλύγιστες βέργες τής οποίας κατασκευάζονταν οι στεφάνες των τροχών, επικαλούμενοι και το όνομα της ιτιάς στην κατοπινή αρκαδική διάλεκτο, που ήταν **ἔλικα**.¹⁶ Εκτιμώ πως η σχέση ήταν μάλλον αντίστροφη: πως, δηλαδή, η ιτιά πήρε το όνομα **ἔλικα** από τη στεφάνη των τροχών, επειδή οι βέργες της ήταν το κατεξοχήν υλικό κατασκευής της **ἔλικας**/στεφάνης. Με ένα παρόμοιο άλλωστε τρόπο η «λυγαριά» (αρχ. **λύγος**) πήρε το δικό της όνομα από το γεγονός ότι οι βέργες της ήταν χαρακτηριστικά κατάλληλες για να τις **λυγίζουν** και να πλέκουν με αυτές καλάθια, κοφίνια, σχάρες, ή ακόμη και να δένουν ανθρώπους (όπως ο Αχιλλέας τους αιχμάλωτους Τρώες¹⁷ και ο Οδυσσεύς τους συντρόφους του κάτω από τις κοιλιές των προβάτων του Πολυφήμου¹⁸).

Στο ελληνικό γλωσσολόγιο, λοιπόν, φαίνεται πως υπήρχαν από αρχαιοτάτων χρόνων λέξεις συγγενείς και ομόρριζες της ακκαδικής *eriq(q)u*, οι οποίες αναφέρονταν

στον κύλινδρο, στην περιστροφική κίνηση και σε αντικείμενα που σχετίζονταν μαζί τους. Σ' αυτές πρέπει να ανήκαν και οι λέξεις *έλικη* και *ἄρκτος*, οι οποίες ανατροφοδοτούνταν με ελαφρώς παραλλαγμένη μορφή και μετατοπισμένο νόημα κάθε εποχή που ξαναπύκνωναν οι επαφές των ομιλητών της ακαδικής με εκείνους της ελληνικής γλώσσας.

Το γεγονός, ότι το αρχικό φωνήεν της μιας από αυτές τις λέξεις (και των παραγώγων της) δασύνεται και της άλλης όχι, δεν συνιστά αδιαμφισβήτητη απόδειξη διαφορετικής απώτερης καταγωγής, όταν στα πλαίσια της ίδιας γλώσσας μερικές λέξεις άλλοτε δασύνονται και άλλοτε ψιλούνται, όπως, π.χ., η λ. *ἥλιος*, που στα ιωνικά του Ομήρου και του Ηροδότου είναι *ἥλιος*. Αν μάλιστα μία ξενική λέξη εισήχθη στον ελληνόφωνο κόσμο σε δύο διαφορετικούς χρόνους μέσω δύο διαφορετικών διαύλων και διαλέκτων, ή αν μία ελληνική επέστρεψε ως αντιδάνειο, είναι φυσικό να πολιτογραφηθεί στο λεξιλόγιό του και με τις δύο διαφορετικές μορφές εισαγωγής της. Το αποφασιστικό στοιχείο για να ξεδιαλύνουμε αν στις περιπτώσεις αυτές έχουμε να κάνουμε με συγγένεια ή με σύμπτωση, δεν είναι μόνον η προφορά ή μόνον το νόημα των λέξεων αλλά ο εξ ίσου ικανοποιητικός συνδυασμός και των δύο.

Η υπόθεση της απώτερης συγγένειας της ακαδικής λέξης *eriq(q)u*, της μυκηναϊκής *eri-ka* και της αρχαιοελληνικής *έλικη* ενδεχομένως μας παρέχει τον μίτο της Αριάδνης για μια πιο πειστική από τις τρέχουσες ετυμολόγηση δύο οικογενειών ελληνικών λέξεων, που περιστρέφονται γύρω από τον τροχό, των ρημάτων *ἔλκω* και *ἐλίσσω* και των παραγώγων τους ουσιαστικών και επιθέτων: ο τροχός της ἀμαξας *ἔλκεται* (και ἔλκει το φορτίο) *ἐλισσόμενος* περί τον ἀξονά του. Συγγενή και παράγωγα των ρημάτων αυτών είναι και τα ομηρικά επίθετα *ἔλικες* (για τα βόδια),¹⁹ *ἔλικωπες* (για τους Αχαιούς)²⁰ και *εἰλίποδες* (πάλι για τα βόδια).²¹ Προϋπόθεση όμως ενός τέτοιου ετυμολογικού συσχετισμού είναι ότι, είτε η ακαδική λέξη *eriq(q)u* είχε εισαχθεί στην ελληνική γλώσσα πολύ πριν από την σύνθεση των επών, όπου είχε ήδη ριζώσει και γεννοβολήσει οικογένειες λέξεων, είτε ότι τόσο η ακαδική όσο και οι ελληνικές που τόσο ταιριάζουν σημασιολογικά και ηχητικά μεταξύ τους, *προέρχονται από ένα αρχαιότατο κοινό λεξικολογικό υπόστρωμα*.

Η επανεξέταση των προαναφερόμενων ομηρικών λέξεων υπό το φως της παραπάνω υπόθεσης φαίνεται πως και τις εξεταζόμενες λέξεις κάνει περισσότερο κατανοητές και την ίδια την υπόθεση πειστικότερη. Ας τις δούμε μία προς μία.

Κατά τρόπο ανάλογο εκείνου που έκανε τους ανθρώπους διαφόρων εποχών και τόπων να παρομοιάζουν τις στρογγυλές αρκούδες με μάλας, ο Όμηρος χαρακτηρίζει *ἔλικες* τα «στρουμπουλά» τα βόδια, ενώ *εἰλίποδες* τα χαρακτηρίζει λόγω του ιδιαίτερου τρόπου με τον οποίο περπατούν δια-

γράφοντας με τα πίσω τους πόδια ημικυκλικές κινήσεις, δηλαδή «τα τρεκλοπόδαρα γελάδια».²²

Ἐλικώπιδα χαρακτηρίζει ο Όμηρος την «στρογγυλομάτα» κόρη (Α 98), αυτήν που θα λέγαμε πως «έχει μάτια ολοστρόγγυλα σαν τροχούς». Η αντιστοίχιση της στεφάνης των τροχών με τον περίγυρο του ολόνοιχτου ματιού και του ἀξονά τους με την κόρη του είναι τέλεια, το να παρομοιάσει όμως κάποιος τα μάτια μιας κοπέλας με ρόδες, τουλάχιστον σήμερα ηχεί σόλοικο. Δεν πρέπει, εντούτοις, να ξεχνάμε πως κάθε ανθρώπινη ομάδα επιλέγει τα κοσμικά της επίθετα από το περιβάλλον και τις αξίες της εποχής της –και την εποχή εκείνη ο τροχός ήταν περιφανές στοιχείο πολυτέλειας και αρχοντίας. Το κάρο ήταν η Ρολς-Ρούς της Εποχής του Χαλκού. Το να χαρακτηρίσει όμως κανείς σήμερα μια γυναίκα «κάρο», συνιστά βαρύτατη προσβολή. Αντίθετα, αν την αποκαλέσει «Ρολς-Ρούς», το πιθανότερο είναι πως θα την κολακέψει. Για να φέρουμε ένα ακόμη παράδειγμα, αν αποκαλέσει κάποιος σήμερα «βοϊδομάτα» μια γυναίκα, θα διαπραξεί χονδροειδή απρέπεια. Σε έναν κόσμο όμως ποιμενικό, όπου η αγελάδα ήταν πολύτιμο στοιχείο πλούτου και ενδεχομένως ζωοιερό, συνιστούσε τιμή αντάξια μιας θεάς το να την χαρακτηρίζει ένας ποιητής «βοϊδομάτα» (*βοώπιδα*), όπως αποκαλεί κατ' επανάληψη με σεβασμό ο Όμηρος την Ήρα.²³ Σημειωτέον ότι και της αγελάδας τα μάτια είναι ολοστρόγγυλα σαν τροχοί.

Αν αυτή ήταν η έννοια της *ελικώπιδος* *κούρης*, τότε και οι Αχαιοί λέγονταν *ἔλικωπες* όχι για τον τρόπο που συνέστρεφαν τα κουπιά τους,²⁴ (τα οποία εξάλλου τότε λεγόταν *ἔρετμά* ενώ *κόπη* λεγόταν γενικώς η λαβή) αλλά μάλλον για τα ζωηρά στρογγυλά τους μάτια, στοιχείο τονισμένο και στις μυκηναϊκές «προσωπογραφίες».

Μία ακόμη ομηρική λέξη που θα μπορούσε λόγω συγχρόνως ηχητικής ομοιότητας και εννοιολογικής συγγένειας να έχει κοινή απώτερη καταγωγή με την ακαδική λέξη *eriq(q)u* είναι το *ἔρκος* ή *ἔρκιον*, που σήμαινε την κυκλοτερή περιφραξή, και στην περίπτωση μάλιστα του επαναλαμβανομένου «*ἔρκους ὀδόντων*»,²⁵ κυριολεκτικώς το «*τσέρκι των δοντιών*».

Επιστρέφοντας στη λέξη *ἄρκτος*, αξίζει κατόπιν αυτών να επαναφέρουμε το ερώτημα: μήπως εν τῆλει και αυτή είναι απώτερη συγγενής της ακαδικής *eriq(q)u*; Ο Szemerényi, όπως είδαμε, πίστευε πως η ομοιότητα οφείλεται σε απλή σύμπτωση, και πως κατά την εισαγωγή του στα ελληνικά ο ακαδικός όρος με τη μορφή *arku* (ή *erku*, *rku*) προσαρμόστηκε στην ήδη υπάρχουσα για την αρκούδα συμπτωματικώς ομόσημη ελληνική λέξη *ἄρκτος*,

«όχι όμως παντού! Ο Αισχύλος χρησιμοποιεί το επίθετο *ἄρκιος* (=βόρειος – fr. 127 Nauck), όχι γιατί υπήρχε μια παραλλαγή *ἄρκος* για την *ἄρκο* –όπως συνήθως πιστεύεται– αλλ' επειδή πέρα

από την ονομασία του αστερισμού *ἄρκτος*, προϊόν λαϊκής παρετυμολόγησης, είχε επίσης και τη μορφή *ἄρκος*. Στην πραγματικότητα το όνομα των *Ἀρκάδων*, που αρχικώς δεν είχε καμία σχέση με τις αρκούδες, θα έπρεπε να ήταν αρκετό για να δείξει ... ότι ο αστερισμός *ἄρκτος* (όχι η αρκούδα) ήταν γνωστός στην Πελοπόννησο. Είναι ακόμη πιθανό ότι η λ. *ἄρκος* με την έννοια «αρκούδα»... να μη συνιστά εξέλιξη της μορφής *ἄρκτος*, ούτε, ακόμη λιγότερο, μια πιο πρωτογενή ινδοευρωπαϊκή παραλλαγή της, αλλά απλώς την υιοθέτηση της ονομασίας του αστερισμού *ἄρκτος* για μια πιο γήινη χρήση».²⁶

Εντούτοις, δεν μπορεί να αποκλειστεί μία άλλη πιθανότητα: η εκδοχή *ἄρκτος* να προέκυψε από το ουσιαστικό *ἄρκος* ως παράγωγο επίθετο, το οποίο στην συνέχεια ουσιαστικοποιήθηκε και υποκατέστησε το ουσιαστικό από το οποίο προήλθε: μία τέτοια εξέλιξη θα εξηγούσε και την παρουσία τού τ ως στοιχείο κατάληξης επιθέτου –πρβλ. «ἔλιξ» > «ἔλικ-τός». Αν αυτό πράγματι συνέβη, τότε και το όνομα της αρκούδας και το όνομα του αστερισμού της *Ἄρκτου* (καθώς ακόμη και το άλλο όνομα του ίδιου αστερισμού, *Ἐλική*) ανάγονται στην ίδια προγονική προελληνική και προακαδική ρίζα *erik/elik* που αποδίδει τον κυλιόμενο κορμό, τον κύλινδρο, τη μπάλα και τον περιστροφικό τρόπο κίνησής τους. ■

¹ «ἴσα πέλεθρα», κατά την έκφραση του αστρονόμου των ελληνιστικών χρόνων Αράτου, *Φαινόμενα* 1.209.

² Martin West, *The East Face of Helicon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*, Οξφόρδη 1997: 30.

³ Wolfram von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, I, Wiesbaden, 1965: 370.

⁴ Πρόκειται για τη λέξη *i-go* της γραμμικής γραφής B, η οποία προφερόταν *ik^o*.

⁵ Για το πώς έβλεπαν και πώς ονομάτιζαν τον αστερισμό διάφοροι λαοί διαφόρων εποχών, βλ. αντί πολλών το κλασικό *Star Names Their Lore and Meaning* του Richard Hinckley Allen, επανεκτύπωση Dover, 1963, και το *Η μυθολογία, η ονοματολογία και τα αξιοπαρατήρητα των αστερισμών* του Σταύρου Πλακίδου, Αθήνα 1974, 1992.

⁶ «ἄρκτον, ἦν καὶ ἄμαξαν ἐπικλησιν καλέουσιν» – Σ 487 = ε 273.

⁷ Anton Scherer, *Gestirnnamen bei den indogermanischen Völkern*, 1953: 131, και J.P. Mallory / D.Q. Adams, *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London/Chicago 1997: 55-6, και *Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, 2006: 131.

⁸ O. Szemerényi (βλ. υποσημ. 10) σελ. 190/55.

⁹ Όπως μας πληροφορεί ο R. Allen (σελ. 423), ο Thomas Hood τον 15ο αιώνα έδωσε την παρακάτω διασκεδαστική εξήγηση υπό μορφή διαλόγου: «*Μαθητής*: Απορώ γιατί η ουρά της Ἄρκτου να 'ναι τόσο μακριά. *Δάσκαλος*: Φαντάσου ότι ο Δίας, φοβούμενος να πλησιάσει τα δόντια του θηρίου, το άρπαξε από την ουρά για να το σύρει στον ουρανό. Και καθώς η αρκούδα ήταν πολύ βαριά και η απόστασή από τη γη ως τον ουρανό πολύ μεγάλη, η ουρά της ξεχειλώσε. Άλλη εξήγηση δε βρίσκω»».

¹⁰ O. Szemerényi, «Principles of etymological research in the Indo-European languages», *Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft* 15, 1962, 175-212, σελ. 190-1 = *Scripta Minora* I, Innsbruck 1987: 55-6). Την υιοθετεί και ο Martin West (ο.π.).

¹¹ Βλ. M. Roth, *Chicago Assyrian Dictionary* τ. 4, E: 296, και W. v. Soden, ο.π.: 238. Κατά Jeremy Black, et al., *A Concise Dictionary of Akkadian*, Wiesbaden 2000², η συνηθέστερη μορφή της λέξης ήταν «*requ(m)*».

¹² Ερώτημα στο οποίο ούτε οι Szemerényi και West απαντούν.

¹³ Δεν συμμερίζομαι ως εκ τούτου τον αφορισμό του Szemerényi (ό.π.: 191/56), σύμφωνα με τον οποίο, «The attempts aimed at explaining how the constellation can be described as “convolution” or “winding” only show that the task is impossible to accomplish».

¹⁴ Οι ρόδες των πρώτων αμαξών, που σέρνονταν από βόδια, είχαν συμπαιγές ξύλινες ρόδες σαν φέτες από κορμό δέντρου.

¹⁵ Πιν. KN So 4438:] e-ri-ka wo-zo-me-na ROTA ZE 15 (= ἑλικᾶς *φορζόμενα ΤΡΟΧΟΙ ζεύγη 15)· πιν. KN So 4439 + 5415: a-mo-ta / e-ri-ka te-mi-dwe-ta ROTA ZE 3 MO ROTA 1 (= ἄρματα ἑλικᾶς τερμίδεφνα ΤΡΟΧΟΙ ζεύγη 3 ΜΟνον ΤΡΟΧΟΣ 1).

¹⁶ Από τις πολλές ιτιές εικάζουν οι γλωσσολόγοι πως πήρε το όνομά του και ο Ελικών της Βοιωτίας: «το βουνό με τις ιτιές» –βλ. ενδεικτικώς λ. *έλικη* στο *Etymological Dictionary of Greek* του R. Beekes, Leiden / Boston, 2010. Η ιτιά όμως είναι ένα ιδιαίτερος υδροχαρές δέντρο, και όποιος βλέπει τον βραχώδη Ελικώνα, αμέσως καταλαβαίνει πως σε καμιά περίοδο της ιστορίας δεν καλυπτόταν από ιτιές. Θα μπορούσε όμως το όρος να είχε πάρει το όνομά του από κάποιον οικισμό ή ιερό των προπόδων του που είχε άφθονα νερά και *έλικες*/ιτιές και ως εκ τούτου ονομαζόταν Ελική. Μία πιο ικανοποιητική υπόθεση (του καλού γνώστη της περιοχής και συνταξιδευτή μου σ' αυτήν Σταύρου Βασιλείου) είναι τούτη: πως ολόκληρη σχεδόν η βόρεια «ποδιά» του Ελικώνα, καθώς ακουμπούσε στα νερά της λίμνης Κωπαΐδας, ήταν γαρνιρισμένη από μία συνεχή ζώνη *έλικων*/ιτιών, τέτοια που δύσκολα θα έβρισκες σε άλλο βουνό με αφετηρία αυτό το εντυπωσιακό χαρακτηριστικό, που συναντούσαν αναπόφευκτα οι ταξιδευτές του πολυσύχναστου δρόμου Θηβών-Δελφών, θα ήταν φυσικό να ονοματίσουν αρχικά το τμήμα του βουνού με το οποίο έρχονταν σε επαφή, και η ονομασία αυτή να επεκτάθηκε στο σύνολό του.

¹⁷ Λ 105.

¹⁸ ι 427.

¹⁹ *ἔλικες βόδες* (I 462, O 15, O 633, Σ 401, Σ 524, Φ 448, Ψ 166, Ψ 448, α 92, δ 320, ι 46, λ 289, μ 136, μ 355, ο 66, χ 292).

²⁰ *ἔλικωπες* (Αχαιοί: A 389, Γ 190, Γ 234, Π 569, Ρ 274, Ω 402).

²¹ *εἰλίποδες βόδες* (Z 424, I 462, O 547, Π 488, Φ 448, Ψ 166, α 92, δ 320, θ 60, ι 46).

²² Περισσότερα γι' αυτό βλ. σε Β. Πανταζί, «Ομηρικά, 9, *Οἶνον πόντος, οἶνοπε βόε*», *The Books' Journal* 40, Φεβρ. 2014: 94-6.

²³ A 551, A 568, Δ 50, Θ 471, Ξ 159, Ξ 222, Ε 263, O 34, O 49, Π 439, Σ 239, Σ 357, Σ 360, Υ 309, .

²⁴ Όπως υπέθεσαν κάποιοι ομηριστές της ύστερης αρχαιότητας, π.χ., ο Ευστάθιος, *Σχολ.* σε *Ιλ.* 1.90.27: «Ότι ἑλικωπες μὲν Ἄχαιοι οἱ τὰς κώπας ἐλίσσοντες ἦγον ναυτικοί· ἢ ὡς καὶ ἀλλαχοῦ δηλοῦται, οἱ πρὸς τὴν Ἐλικὴν, τὸ ἄστρον, τὴν καὶ μεγάλην ἄρκτον λεγομένην, τοὺς ὥπας ἔχοντες καὶ ἀφορώντες καὶ πρὸς ἐκείνην πλέοντες.».

²⁵ Δ 350, I 409, Ξ 83, α 64, γ 230, ε 22, τ 492, φ 168, ψ 70.

²⁶ O. Szemerényi, ο.π.: 191-2/56-7.